

İDXALI ƏVƏZLƏMƏ SİYASƏTİNİN METODOLOJİ ƏSASLARI VƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ

Daxil olub: 20 iyul 2023-cü il
Qəbul olunub: 1 mart 2024-cü il
Received: 20 July 2023
Accepted: 1 March 2024

İbrahim Rəfizadə
doktorant, UNEC
ibrahimrafizade@gmail.com

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi idxalı əvəzləmə siyasətinin tətbiqi metodlarını müəyyən etmək və bu istiqamətdə beynəlxalq təcrübədən istifadə imkanlarını göstərməkdir. Tədqiqat işində təhlil, müqayisə, qruplaşdırma və tarixi analogiya metodlarından istifadə olunmuşdur. Tədqiqatda müəllif tərəfindən idxalı əvəzləmə siyasətinin həyata keçirilməsi üçün istifadə olunan metodlar və mexanizmlər müxtəlif ölkələrin təcrübəsinin müqayisəsi əsasında müəyyən edilmiş, nəticələr çıxarılmıdır. Tədqiqat nəticəsində idxalı əvəzləmənin metodları, o cümlədən Azərbaycanda istifadə edilən mexanizmlər müəyyən edilərək sistemləşdirilmişdir. İdxalı əvəzləmə siyasətinin sosial-iqtisadi inkişafa müsbət və mənfi təsirini yaradan metodların və istifadə şərtlərinin təyin edilməsi tədqiqatın elmi yeniliyini əks etdirir. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti idxalı əvəzləmə siyasətinin metodoloji əsasının xarici təcrübə əsasında öyrənilərək ölkəmizdə istifadə edilməsidir.

Açar sözlər: *idxal, əvəzləmə, siyasət, metod, təcrübə, mexanizm.*

JEL kodlar: *F02, F10, F20*

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПОЛИТИКИ ИМПОРТОЗАМЕЩЕНИЯ И МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ

Ибрагим Рафизаде
докторант, UNEC
ibrahimrafizade@gmail.com

Резюме

Цель исследования - определить методы применения политики импортозамещения и показать возможности использования мирового опыта в этом направлении. В ходе исследования основной задачей было проанализировать опыт как развитых, так и развивающихся стран и изучить мнения зарубежных и отечественных специалистов по данной проблеме. В исследовательской работе

используются методы анализа, сравнения, группировки и исторической аналогии. В ходе исследования на основе сравнения опыта разных стран были определены методы и механизмы, используемые автором для реализации политики импортозамещения, и сделаны выводы. В результате исследования были выявлены и систематизированы методы импортозамещения, в том числе используемые в Азербайджане механизмы. Определение методов и условий использования, создающих положительные и отрицательные эффекты политики импортозамещения на социально-экономическое развитие, отражает научную новизну исследования. Практическая значимость исследования заключается в том, что методологическая основа политики импортозамещения используется в нашей стране после изучения ее на основе зарубежного опыта.

Ключевые слова: импорт, замена, политика, метод, практика, механизм.

METHODOLOGICAL ASPECTS OF IMPORT SUBSTITUTION POLICY AND INTERNATIONAL EXPERIENCE

Ibrahim Rafizadeh

Phd student, UNEC

ibrahimrafizade@gmail.com

Abstract

The purpose of the study is to determine the methods of applying the import substitution policy and show the possibilities of using world experience in this direction. During the study, the main task was to analyze the experience of both developed and developing countries and to study the opinions of foreign and domestic experts on this issue. The research work uses methods of analysis, comparison, grouping and historical analogy. In the course of the study, based on a comparison of the experience of different countries, the methods and mechanisms used by the author to implement the import substitution policy were identified, and conclusions were drawn. As a result of the study, methods of import substitution, including the mechanisms used in Azerbaijan, were identified and systematized. The definition of methods and conditions of use that create positive and negative effects of the import substitution policy on socio-economic development reflects the scientific novelty of the study. The practical significance of the study lies in the fact that the methodological basis of the import substitution policy is used in our country after studying it on the basis of foreign experience.

Keywords: import, replacement, policy, method, practice, mechanism.

Giriş

İdxalı əvəzləmə siyasətinin müxtəlif ölkələr tərəfindən fərqli səpgidə həyata keçirilməsi ilə bağlı çox sayda məqalə və digər elmi əsərlərə rast gəlinir. Amma bu iqtisadi ədəbiyyatlarda müəyyən ərazidə idxalı əvəzləmə göstəricilərinin təhlili və qiymətləndirilməsi üçün vahid metodologiya mövcud deyil [Юрьев В.М., Карпунина Е.К., Колесниченко Е.А., 2015]. İdxalın əvəzlənməsinin təhlili üçün hazırda istifadə edilən müxtəlif üsullar da sistemləşdirilməmiş və tam deyil. Xarici təcrübənin geniş olması, ölkələrin inkişaf və problemlərinin özünəməxsusluğu isə bu problemi daha da mürəkkəbləşdirir. Nəticədə beynəlxalq təcrübənin istifadə zəruriliyi və imkanları sual doğurur. Bu isə idxalın əvəzlənməsi siyasətinin həyata keçirilməsində vacib olan ümumi bir metodoloji yanaşmanın müəyyən edilməsinin aktuallığını daha da artırır. Tədqiqatda idxalı əvəzləmə siyasətinin həyata keçirilməsində istifadə edilən fərqli üsul və göstəriciləri sistemləşdirərək qruplaşdırmaq, onların müqayisəsini vermək zəruri hesab edilir. Belə ki, fərqli ölkələrdə iqtisadi proseslərdə tarixi analogiyanın mövcudluğu birmənalı şəkildə üsul və göstəricilərdə oxşarlığı təyin etməyi tələb edir.

Qeyd edək ki, idxalı əvəzləmə üzrə xarici təcrübənin öyrənilməsi [Rajneesh Narula, 2002; Amsden Alice H., 2007; Ozawa T., 2009; Kasahara S., 2013; Aregbeshola R. Adewale, 2017; Шалденкова Т.Ю., 2017; Байнов В.А., 2018] onun həyata keçirilməsinin üç əsas variantını müəyyən etməyə imkan vermişdir:

➤ analoqu olmayanlar və ya dəyəri yüksək olan maksimum sayda məhsulun yerli istehsalına başlanması (Braziliya, Argentina, Meksika, Çili kimi Latin Amerikasının ölkələri üçün də xarakterikdir);

➤ yeni perspektivli və yüksək texnologiyalı bazar segmentlərinə (məsələn, maşınqayırma, mikroelektronika və s.) daxil olan müəssisələrə rəqabət üstünlüklərini təmin edən üstünlüklərə malik olmaları üçün ilk vaxtlar dövlət dəstəyi göstərilir, tədricən bu dəstək azaldılaraq sonda dayandırılır (Şərqi Asiya ölkələri buna nümunədir);

➤ aktiv ixrac edə bilən rəqabət qabiliyyətli sənayelərin, müəssisələrin dövlət dəstəklənməsi (ABŞ, Yaponiya, Tayvan, Hindistan, Çin, Cənubi Malayziya, Tayland, Filippin və s.).

Milli inkişafda əsas prioritetlərdən sayılaraq həyata keçirilən idxalı əvəzləmə siyasətində yuxarıda qeyd edilən hər üç variantdan yararlanmağın mümkünlüyü və bu istiqamətdə təkliflərin formalaşdırılması tədqiqatımızda qarşıma qoyduğumuz əsas vəzifədir. Bunun üçün aşağıdakı suallara cavab tapmağa çalışacağıq:

– metodoloji baxımdan beynəlxalq təcrübədə idxaldan asılılığı hesablanmaq üçün hansı göstəricilərdən və üsullardan istifadə edilir?

– idxalı əvəzləmə siyasətində ölkələr hansı metodlara üstünlük verir?

– ölkəmizdə idxalı əvəzləmə siyasətini reallaşdıran zaman hansı metodlara üstünlük verilməlidir?

İdxalı əvəzləmə siyasətinin metodoloji əsasları

İdxalı əvəzləmə siyasətinin göstəriciləri və reallaşma metodları müxtəlif ölkələrdə fərqli şəkildə istifadə edilir. Bir sıra tədqiqatlarda təklif edilən metodların, göstəricilərin çoxluğu və məlumatların qruplaşdırılmaması tədqiqat və tətbiq zamanı müəyyən çətinliklərə səbəb olur, hansı metodun tətbiqi daha yüksək dərəcədə müsbət nəticə verə bilər sualını doğurur. Adətən müxtəlif ölkələrdə fərqli kombinasiyada istifadə edilən göstərici və metodların nə ilə nəticələndiyinin öncədən müəyyən edilməsi praktikada məqsədyönlülük baxımından bir zərurətdir. Ona görə elmi və praktiki baxımdan əsas yenilik idxalı əvəzləmə göstəricilərinin və metodlarının qruplaşdırılması ilə yanaşı, metodların qrupdaxili xüsusiyyətinin müxtəlif ölkələrdə hansı nəticəyə səbəb olmasını təyin etməkdir.

Məlumdur ki, təhlil zamanı regionun xüsusiyyətləri, ilkin məlumatların mövcudluğu, müqayisə edilə bilənliyi nəzərə alınmalı və sonra bunu nəzərə alaraq idxalı əvəzləmənin həm mütləq, həm də nisbi göstəriciləri müəyyən edilir. Bu baxımdan, bir çox müəlliflər [Vyzhitovich A.M., Ershov P.A., 2015] aşağıdakı göstəriciləri hesablamağı təklif edir:

- 1) *özünü təminatmə səviyyəsi* - ərazidə istehsalın daxili istehlaka (sənaye istehlakı + şəxsi istehlak + məhsulların itkisi + qeyri-ərzaq məqsədləri üçün emal) nisbəti kimi;
- 2) *idxaldan asılılıq* - əraziyə idxalın “ümumi resurslara” nisbəti kimi;
- 3) *idxal istehlakı* - əraziyə idxalın daxili istehlaka nisbəti kimi;
- 4) *ixrac qabiliyyəti səviyyəsi* - ixracın istehsala nisbəti kimi;
- 5) *ticarət balansı* - əraziyə ixrac və idxal arasındakı fərq kimi;
- 6) *bazarın (sənayenin) açıqlıq əmsalı* - ərzaq qrupunun əsas malları üzrə xarici ticarət dövriyyəsinin onların istehsalına nisbəti kimi.

İqtisadiyyatın idxaldan asılılığının və iqtisadiyyatın daxili bazarının əsas seqmentlərinin icmal qiymətləndirmələri (birbaşa hesablama üsulu) idxaldan asılılığı təyin etmək üçün istifadə edilir [19]. O, adətən idxalın dəyərini ümumi istehlak, istehsal və ya ÜDM-in dəyəri ilə müqayisə edən müxtəlif göstəricilərdən istifadə etməklə ölçülür. İdxaldan asılılığı qiymətləndirmək üçün istifadə edilən bəzi ümumi düsturlar bunlardır:

$$\text{İdxaldan asılılıq əmsalı (\%)} = (\text{idxalın dəyəri} / \text{ümumi istehlakın dəyəri}) \times 100\%$$

Bu düstur daxili istehlakın idxal tərəfindən qarşılanan faizini hesablayır. Bu, bir ölkənin istehlak ehtiyaclarını ödəmək üçün idxal mallarından nə qədər asılı olduğu barədə məlumat verir.

$$\text{İdxalın istehsala nisbəti (\%)} = (\text{idxalın dəyəri} / \text{ümumi istehsalın dəyəri}) \times 100\%$$

Bu düstur idxalın dəyərini ümumi yerli istehsalın dəyəri ilə müqayisə edir. Ölkədə istehlak edilən malların idxala nisbətdə hansı nisbətdə yerli istehsal olduğunu göstərir.

$$\text{İdxalın ÜDM-ə nisbəti (\%)} = (\text{idxalın dəyəri} / \text{ümumi daxili məhsul}) \times 100\%$$

Bu düstur idxalın dəyərini ölkənin ÜDM-i ilə əlaqələndirir. Bu, ölkənin ümumi iqtisadi göstəricilərində idxalın əhəmiyyətini göstərir.

$$\text{Xalis idxal əmsalı (\%)} = (\text{idxal dəyəri} - \text{ixrac dəyəri}) / \text{ÜDM} \times 100\%$$

Bu düstur ölkənin ÜDM-ə nisbətində idxal və ixrac arasındakı fərqi nəzərə alır. Bu, ticarətin iqtisadiyyata xalis təsirinə işarə edir.

$$\text{Ticarət açıqlığı nisbəti (\%)} = (\text{ixrac dəyəri} + \text{idxal dəyəri}) / (2 \times \text{ÜDM}) \times 100\%$$

Bu düstur ölkənin ÜDM-i ilə bağlı ümumi ticarəti (idxal və ixracı) hesablayır. Bu, ölkənin global iqtisadiyyata nə dərəcədə inteqrasiya olunduğu barədə təsəvvür yaradır.

$$\text{Ümumi ticarətin faizi olaraq idxal} = (\text{İdxalın dəyəri} / (\text{İdxalın dəyəri} + \text{İxracın dəyəri})) \times 100\%$$

Bu düstur ümumi beynəlxalq ticarətdə idxalın payını göstərir. O, idxalın ölkənin ticarət balansına nə dərəcədə təsir etdiyini göstərir.

Əsas xüsusiyyətlərinə görə idxalı əvəzləmə siyasətinin metodlarını daha ətraflı nəzərdən keçirək. İdxalı əvəz edən siyasət metodlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

Cədvəl 1. İdxalı əvəz edən siyasət metodları

Əsas qrup	Yarımqrup	Alt qrup
<i>Təsirin təbiətinə görə</i>	qoruyucu	kompensasiya proteksionist
	stimullaşdırıcı	qorunub saxlanılma inkışaf tədbirləri dövlət müdaxiləsi
<i>Təsirin intensivliyinə görə</i>	mexanizmlər	intensiv avtomatik

	alətlər	bilavasitə təsir edən
<i>Təsir genişliyinə görə</i>	ümumi	əlverişli şəraitin yaradılması
	məqsədyönlü	konkret yönəldilən
<i>Xərc tutumuna görə</i>	xərc tələb edən	bahalı olan
	xərc tələb etməyən	birbaşa xərc tələb etməyən
<i>Təsir istiqamətinə görə</i>	yerli istehsalçılara yönəldilən	həvəsləndirmə
	xarici istehsalçılara yönəldilən	məhdudlaşdırma
<i>Ərazi prinsipinə görə</i>	sərhədsiz	qlobal
	məhdud	konkret ərazi üzrə

Mənbə: Müəllif tərəfindən [Юрьев В.М., Карпунина Е.К., Колесниченко Е.А., 2015 istifadə edilməklə] tərtib edilib.

Bu metodların xüsusiyyətinə diqqət yetirək:

1. *Təsirin təbiətinə görə.* Dövlətin idxalı əvəzləmə siyasətinin həyata keçirilməsinə yönəlmiş tədbirlər qoruyucu və stimullaşdırıcıya bölünür.

❖ qoruyucu tədbirlər xarici məhsulların daxili bazarda ticarətinə maneələri yaratmaqla yerli istehsalçıları daha güclü xarici rəqiblərdən qorumaq üçün nəzərdə tutulub. Qoruyucu tədbirlər kompensasiya və proteksionist olaraq 2 yerə bölünür:

–kompensasiya tədbirləri – başqa dövlətin proteksionist siyasətinin mənfəət nəticələrini neytrallaşdırmaq üçün həyata keçirilir.

–proteksionist tədbirlər idxal fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması və ya qiymətlərin rəqabət qabiliyyətinin olmaması səbəbindən malların gömrük ərazisinə idxalının kommersiya baxımından sərfəli olmayan şəraitinin yaradılmasıdır.

❖ Yerli məhsulların xarici məhsullarla müqayisədə rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün *stimullaşdırıcı* (həvəsləndirici) tədbirlərdən də istifadə olunur. Bir qayda olaraq onlar biznesin aparılması üçün daha əlverişli şəraitin yaradılmasından, xüsusi vergi və ticarət rejimlərinin tətbiqindən, istehsalın subsidiyalaşdırılmasından və s. ibarətdir.

Yerli istehsalın qorunub saxlanması, onun yenidən təchiz edilməsi və ya dəstəkləyici tədbirlərdən (subsidiyalar, vergi güzəştləri, büdcə kreditləri və s.) istifadə etməklə məhsulun müasirləşdirilməsini, istehsal olunan malları daha rəqabət qabiliyyətli etmək üçün yeni məhsulların hazırlanmasını nəzərdə tutur.

İnkişaf tədbirləri hər hansı məhsul və ya məhsul qrupunun yerli istehsalının ümumiyyətlə olmadığı və onun yaradılmasına ehtiyac olduğu hallarda tətbiq edilir.

İstehsalçının bazara daxil olması üçün məhdudlaşdırıcı maneələri aradan qaldırmaq üçün dövlətin müdaxiləsi zəruridir. Bu isə öz növbəsində daxili və ya xarici maliyyə mənbəyinə malik fəaliyyətlərə bölünür. Daxili maliyyələşdirmə mənbəyi ən çox büdcədir və bir qayda olaraq bu, strateji sektorlara (məsələn, hərbi-sənaye

kompleksi) aiddir. Kommersiya sferasında yeni sənaye sahələri yaradan zaman xarici investisiyaların cəlb edilməsi məqsədəuyğundur, çünki xarici texnologiyalar və mütəxəssislər adətən onlarla birgə gəlir.

2. *Təsirin intensivliyinə görə.* Burada idxalı əvəz edən tədbirlər mexanizmlər və alətlərdən ibarətdir. Mexanizmlər dövlətin ilkin mərhələdə intensiv, sonra isə “avtomatik” rejimdə fəaliyyət göstərən tədbirlərdir. Bu, xüsusi vergi rejimlərinin, gömrük məhdudiyyətlərinin, xüsusi iqtisadi zonaların və s. tətbiqidir. Xarici ticarət siyasətində ixraca yönüm probleminin və idxalın əvəzləndirilməsinin balanslaşdırılması ixracın stimullaşdırılması və idxalın səmərəli vergitutmaya cəlb edilməsi ilə əlaqələndirilir [Şəkəraliyev A., Şəkəraliyev Q., 2016, s. 346].

Alətlər təsərrüfat subyektlərinə bilavasitə təsir edən və dövlət orqanlarının daimi işini, nəzarəti və tənzimlənməni nəzərdə tutan tədbirlərdir. Bunlara dotasiyalar, maliyyə yardımları, kreditlərin və s. ayrılması aiddir. Bu, həm də dövlətin bilavasitə müəssisələrin sahibləri və idarəçiləri ilə qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutan tədbirlərdir.

3. *Təsir genişliyinə görə* tədbirləri ümumi və məqsədyönlü tədbirlərə ayırmaq olar. Ümumi tədbirlər biznesin aparılması və istehsalın inkişafı üçün əlverişli sosial-iqtisadi şəraitin yaradılmasıdır. Bunlara siyasi sabitliyin təmin edilməsi, səmərəli maliyyə sistemi, korrupsiyaya qarşı mübarizə, təhsil və elmin səviyyəsinin yüksəldilməsi və s. aid edilir. Xüsusi tədbirlər konkret ərazilərə, sənaye və müəssisələrə, müəyyən malların istehsalına yönəldilir.

4. *Xərc tutumuna görə.* Dövlət büdcəsindən xərc tələb edən və tələb etməyən tədbirləri ayırmaq olar. Eyni zamanda, tədbirlərə baha başa gələn birbaşa maliyyələşdirməni (subsidiyalar, dövlət investisiyaları), həm də birbaşa xərc tələb etməyənləri (ticarət rüsumlarının artırılması və ya ticarət embarqosu büdcə gəlirlərinin azalmasına səbəb ola bilər) aid edirlər.

5. *Təsir istiqamətinə görə.* İdxalın əvəzlənməsi tədbirləri həm yerli, həm də xarici istehsalçılara yönəldilə bilər. Bir qayda olaraq idxalı əvəzləmə siyasəti yerli istehsalçıları həvəsləndirmək, xarici istehsalçıları məhdudlaşdırmaq prinsipinə əsaslanır. ÜTT və Gömrük İttifaqının üzvü olan ölkələrin bəziləri (məsələn, Rusiya) öz daxili bazarını qorumaq üçün kifayət qədər imkanlara malikdir.

6. *Ərazi prinsipinə görə.* Tətbiq edilən tədbirlər sərhədsizdir və məhdud ola, yəni yalnız müəyyən əraziyə şamil edilən tədbirlər ola bilər.

Bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ixraca əsaslanan ticarət rejimləri çox vaxt ixrac sektorunda birbaşa xarici investisiyalar üçün stimulların olması ilə xarakterizə olunur. Bu siyasət çox vaxt idxalı əvəzləmə siyasətinə xas olan “antiixrac qərəzinin”

azaldılması kimi xarakterizə olunur [Richard G. Harris, Nicolas Schmitt, 2001, s. 293-312].

Bir qayda olaraq tətbiq edilən tədbirlərin potensialı və effektivliyi onların keçmişdə tətbiqi təcrübəsi əsasında müəyyən edilir. Bununla belə, bu üsul tamamilə etibarlı deyil, çünki tamamilə eyni iqtisadi vəziyyətlər demək olar ki, yoxdur. Səmərəliliyi daha dəqiq müəyyən etmək üçün tədbirlərin görülməsinin müsbət və mənfi təsirləri və onların həyata keçirilməsi ilə bağlı xərclər nəzərə alınmalıdır. Buna görə də, xarici ölkələrin təcrübəsinə diqqət yetirək.

Beynəlxalq təcrübə və ondan istifadə imkanları

Son on il ərzində Fransa innovasiya və sənaye ekosisteminin bütün iştirakçılarının birləşdirilməsi siyasətini həyata keçirir. Onun əsas və ən innovativ komponenti 2004-cü ildən həyata keçirilən klasterlərin iddialı proqramı – “rəqabətlik mərkəzləri (qütbləri)” olmuşdur. Fransada regional aspektlər nəzərə alınmaqla texniki ixtisas meyarlarına uyğun olaraq 71 klaster yaradılmışdır. Əsas problem tədqiqat mərkəzləri, universitetlər, böyük şirkətlər, kiçik və orta biznes və dövlət orqanlarının əməkdaşlığı idi. Qovşaqlar innovativ şirkətlərin dəstək və sinerji vasitəsilə uğur qazana biləcəyi yeni mühit yaratmağa kömək etdi. Rusiyada mövcud klaster inkişafı siyasəti də eyni istiqamətdə gedir.

Asiya ölkələri (Tayvan, Cənubi Koreya və s.) də öz inkişafının əvvəlində qısa müddət ərzində idxalı əvəzləmə siyasətinə arxalansalar da, bu onlara milli iqtisadiyyatı gücləndirməyə və ixracın həyata keçirilməsi üçün zəmin yaratmağa imkan verdi [Юрьев В.М., Карпунина Е.К., Колесниченко Е.А., 2015]. Yapon iqtisadçısı Kaname Akamatsunun “uçan qazlar” paradigmasına görə ölkələr inkişaf prosesində dərhal qabaqda olan ölkələrin nümunəsi ilə tədricən texnoloji inkişafa doğru irəliləyirlər. Yaponiyanın 1950-1960-cı illərdə idxalı əvəzləmə siyasətinin əsas xüsusiyyəti bunlardır:

- modernləşmə strateji məqsədini daşıyıb,
- genişmiqyaslı idxalın əvəzlənməsi və daxili, xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin artması,
- daxili əmanətlərin hesabına maliyyələşmə,
- kəsirsiz tədiyyə balansı, aşağı inflyasiya, balanslaşdırılmış büdcə, valyuta nəzarəti.

Tayvan mövcud potensialı və dünya bazarında rəqabət faktını nəzərə alaraq, idxalı əvəz edən inkişaf planını yaratmışdır [Юрьев В.М., Карпунина Е.К., Колесниченко Е.А., 2015]. İdxal əvəzləmə siyasətinin həyata keçirilməsi ssenarisinin daha uğurlu icrasına misal olaraq Tayvan hökumətinin xaricə yönəlmiş idxalı

əvəzləmə siyasətinin tətbiqini göstərmək olar. Ölkə rəhbərliyinin bu siyasəti həyata keçirərkən ilk gördüyü iş kənd təsərrüfatının yüksəlməsinə səbəb olan milli məhsulların, yəni düyü və xam şəkərin istehsalını artırmaq oldu. Qeyd edək ki, Tayvanın idxalı əvəzləmə siyasətinin ilkin və əsas məqsədi ixrac üçün rəqabət qabiliyyətli yüksək texnologiyalı məhsulların yaradılması olub. Hökumət daxili bazarı ənənəvi proteksionizm üsulları ilə qorudu: gömrük rüsumlarının artırılması, idxal lisenziyaları, ölkənin məzənnəsinə ciddi nəzarət. Bu məqsədlə ixracı inhisara alan dövlət şirkətləri üçün özəl firmalara nisbətən daha yüksək məzənnə tətbiq olundu. Gələcəkdə kənd təsərrüfatı sənayesi inkişaf etdikcə ixraca daha yüksək rüsumların tətbiq edilməsi qərara alındı ki, bu da ÜDM-in artmasına səbəb oldu.

Tayvan hökumətinin metodlarını və idxalı əvəzləmə siyasətinin nəticələrini təhlil etdikdən sonra belə nəticəyə gəlmək olar ki, ölkənin iqtisadi siyasətinin məqsədi tam idxalı əvəzləmə, investisiya baxımından səmərəsiz olacaq yeni sənaye sahələri yaratmaq deyil, lakin xarici bazarda rəqabət qabiliyyətini artıq mövcud olan sənaye sahələrinə çevirmək idi. Tezliklə ixracatçı müəssisələrə maliyyə dəstəyi tədbirləri tətbiq olundu və ölkəyə idxal olunan və ölkədə ehtiyac duyulan mallara görə rüsumlar azaldıldı.

Tayvan bir qədər fərqli strategiya seçdi - dövlət yalnız idxalı əvəz etmək məqsədilə kapital tutumlu sənayelərdə yaradılmış müəssisələri maliyyələşdirdi. Ehtimal etmək olar ki, Tayvan hökuməti layihələri onların geri qaytarılma müddətinə görə seçib, çünki belə müəssisələr böyük, lakin qısamüddətli investisiyalar tələb edir [Климова Д. Н., Саяпин А. В., 2018].

F.Rəhmanov qeyd edir ki, "Sinqapur təcrübəsi ona görə xüsusi dəyərlidir ki, stimullaşdırıcı tədbirlər, mexanizmlər və alətlər toplusu zaman-zaman dəyişib. Sənaye siyasətinin ilkin mərhələsində (1959-1969-cu illərdə) ilk növbədə idxalı əvəz edən elementləri olan əməktutumlu sənayelər (toxuculuq və dəri sənayesi, yarımkeçiricilər istehsalı) stimullaşdırıldı. Neft emalı və metallurgiya kimi kapital tutumlu sənaye sahələrində də aradır layihələr var idi. Bu mərhələ həm proteksionizm elementlərinin, həm də birbaşa xarici investisiyalarla bağlı liberal rejimin birləşməsi ilə xarakterizə olunurdu. Növbəti mərhələ (1966-1977-ci illər) xarici ticarət siyasətinin liberallaşdırılması və azad ticarət zonalarının yaradılması ilə müşayiət olunan ixrac yönümlülüynə keçidlə yadda qaldı [Рахманов Ф., Сулейманов Э., 2018].

İqtisadi inkişaf strategiyasında Çilidə dövlət siyasətinin müqayisəli üstünlüyə malik olmayan sahələri əhatə etməsi də maraqlı yanaşma kimi qəbul olunur. Lakin Çili təcrübəsi müəyyən risklər də daşıyır və bu nümunə həmişə özünü doğrultmaya bilər. 1970-ci ildə Çili idxalı əvəzləmə deyil, daha liberal siyasət yürütməyə başladı. Çili ixracın diversifikasiya siyasətində dövlətin dolayı dəstək üsullarından istifadə

edirdi. Belə ki, 2000-ci ilin əvvəllərində Çili dövləti Çili İqtisadi İnkişaf Agentliyinin vasitəsilə müdaxilələr etməyə başladı. Çilinin ixrac siyasətindəki əsas uğurlardan biri də dövlət-özəl əməkdaşlıq fondu oldu [33].

Proteksionist tədbirlərə əsaslanan daxili yönümlü idxalı əvəzləmənin mənfi nəticələri Braziliya nümunəsini çox göstərir. Bütün sektorlara sərmayə qoymağa çalışan Braziliyanın uğursuz modeli aşağıdakı kimi ifadə edilir: avadanlıq idxalının həcmnin artması; xarici rəqiblər şəklində stimulların olmaması səbəbindən daxili rəqabətin azalması; sənaye zəliyə çevrilir, dövlət subsidiyalarından yapışır və xarici rəqiblər üçün daxili bazara daxil olmaq üçün çox yüksək maneələr üzündən heç bir rəqabət hiss etmir. Böyük beynəlxalq konsaltinq firması PWC tərəfindən aparılan sorğuya əsasən, braziliyalı sahibkarlar rəqabət qabiliyyətinin aşağı olmasının səbəbləri kimi aşağıdakıları göstərirlər: yüksək vergilər, aşağı işçi qüvvəsi, texnoloji avadanlıqların olmaması, xammalın yüksək qiyməti. Bütün bunlara dövlətin həyata keçirdiyi daxiliyönümlü idxalı əvəzləmə siyasəti səbəb olmuşdur.

Beləliklə, dövlət təsir imkanlarından düzgün istifadə etməklə kifayət qədər nəticəyönümlü ola bilər. Bununla yanaşı, qeyri-xərc tədbirləri hələ də zəif həyata keçirilir. Məsələn, yerli malların istehlak bazarına çıxarılmasının problemlərindən biri əhalinin onların keyfiyyətsizliyinə davamlı inamıdır ki, bu da həmişə həqiqətdən uzaqdır.

Çox güman ki, məqsədyönlü məlumat kampaniyası yüksək xərclər tələb etmədən bu stereotipi aradan qaldıra bilər. Əraziyə görə məhdud tədbirlər kifayət qədər tətbiq edilmir. Belə olan halda, idxalın əvəzlənməsi prosesinə rayonların və bələdiyyələrin potensialını cəlb etmək olar.

Xarici və yerli təcrübənin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri

1998-2003-cü illərdə həyata keçirilən idxalı əvəzləmə siyasəti milli iqtisadiyyatın dirçəldilməsi və ölkəyə daxil olmağa başlamış neft dollarlarının rəşadətli istifadə edilməsi fonunda idxalı əvəzləmə siyasətinin tətbiqini gündəmə gətirmişdi. E.Əmir-İlyasova o dövr haqqında yazır: “Manatın demək olar ki, 1,5 dəfə real devalvasiyası idxalı əvəzləmə proseslərini stimullaşdırdı və 1997-1998-ci illərdə neftin dünya qiymətlərinin artması ticarət və tədiyyə balanslarının, o cümlədən xalis ixracın və digər makro səviyyədə iqtisadi göstəricilərin kəskin yaxşılaşmasına səbəb oldu” [Əмир-Ильасова Э.И., 2006, s. 54]. Eyni zamanda Ə.Əlirzayevin fikrincə, “daxili iqtisadi artım tempi onun sahə quruluşunun və prioritet istiqamətlərinin ikili adı, idxal və ixrac strukturunu formalaşdırır” [Əlirzayev Ə.Q., 2010, s. 77].

Həmçinin bu dövrdə yerli alimlərin Azərbaycanın iqtisadi siyasətində idxalı əvəzləmə və ya ixraca yönəlmə arasında seçimin edilməsi istiqamətində elmi araşdırmaları da öz töhfəsini verməyə başladı. Belə ki, onların bir qismi idxalı əvəzləmə siyasətinə dövlətin xarici ticarət siyasətinin bir istiqaməti kimi baxaraq, proteksionist tədbirlərə önəm verməklə strateji-inzibati əhəmiyyətli olmasını qeyd edirlər. Məsələn, A.Şəkəraliyev qeyd edir ki, Respublikada bütün sahələrin fəaliyyəti xarici bazara uğurlu çıxışa yönəldilməlidir. Xarici ticarət siyasətində ticarət maneələrinin məqsədyönlü istifadəsi yolu ilə ixrac təmayülünü seçmək və idxalın əvəz edilməsinin strateji istiqamətlərinin balanslaşdırılması zəruridir [Şəkəraliyev A., Şəkəraliyev Q., 2016, s. 293]. Digər qisim alimlər isə idxalın əvəzlənməsi siyasətinin ölkənin iqtisadi potensialının artırılmasındakı əhəmiyyətinə diqqəti çəkməyə çalışır. Qənbərova R.M. qeyd edir ki, “ölkənin ixrac potensialının inkişafında idxalı əvəzləmə strategiyası da mühüm rol oynayır [Gambarova R.M. 2019, s. 810]. Bu yanaşmalar idxalı əvəzləmə nəzəriyyələrinin ilk iqtisadi doktrinalarından olan merkantilizmin nümayəndələri T. Men, A. Montchretien, İ.T. Pososhkovun baxışlarına yaxındır və onların cəmiyyətin uğurlu inkişafının və zənginliyinin əsasının ixrac olduğunun müdafiə edilməli və idxalın azalması olduğu fikirlərinə uyğundur [28].

İkinci dövr - 2008-2009-cu illərdə qlobal maliyyə və iqtisadi böhran idxalın əvəzlənməsinin aktuallığını artırır və bu dövrdə də onun nəzəri və praktiki aspektlərinə yenidən diqqət yetirilir. Belə ki, 1991-ci ildə Azərbaycanın sənaye istehsalının cəmi 20%-ni təşkil edən neft və qaz hasilatı 2006-cı ildə ümumi sənaye istehsalının 70%-dən çoxunu təşkil etmişdir [Auty, R. 2006, s. 59]. Haqlı olaraq Q.Ələkbərov və həmmüəllifləri tərəfindən qeyd edilir ki, bu vəziyyət “ölkədə müəyyən asimmetrik inkişafa səbəb oldu: neft və qaz sənayesində yüksək artım templəri var, qeyri-neft sektorları isə az diqqəti cəlb edir və hökumətin şaxələndirmə siyasətini və resursdan asılı olmayan strukturların yenidən qurulmasını həyata keçirməyə laqeyd yanaşdığını göstərirdi. Xüsusilə də Azərbaycanda bu dar məqsədli iqtisadi siyasət neft ehtiyatları tükəndikdən sonra problemli ola bilər” [Anja Franke, Andrea Gawrich, Gurban Alakbarov, 2009, s. 112]. Bunu nəzərə alaraq dünya maliyyə böhranı fonunda milli iqtisadiyyata investisiya qoyuluşlarının daxili resurslar hesabına həyata keçirilməsi üçün idxal yönümlü sahələrin müəyyənləşdirilməsi yenidən aktuallaşır. B.Babayev bu zərurliyi belə qeyd edir: “Hər bir sektor üçün qlobal iqtisadiyyata inteqrasiya üçün əsas sahələri müəyyən etmək vacibdir. Azərbaycan sənayeləşmənin son illərindən geniş şəkildə danışsa da, ölkədə sənaye obyektlərinin, parkların yaradılmasına böyük sərmayələr yatırırsa da, bu sahədə ən böyük problem bu sektorların ölkəyə ixrac baxımından o qədər də böyük gəlir gətirməməsidir və bir çox yaradılmış müəssisələr səmərəsiz olaraq qalır” [Babayev B. N., 2019, s. 539]. Abbasov İ.M. və

həmmüəllifi bununla bağlı qeyd edirlər ki, “dünya ölkələrinin təcrübəsində fərqli sənaye siyasətləri həyata keçirilmiş və onun aşağıdakı üç modeli formalaşmışdır: idxalı əvəzləmə, innovasiya və ixrac yönümlü sənaye siyasəti modeli. Qeyri-neft sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsi həm regionların sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi, həm də dövlət büdcəsi gəlirlərinin artırılması və onun müxtəlif mənbələrdən formalaşdırılması, ixrac gəlirlərinin artırılması, idxalı əvəz edən və ixrac yönümlü, geniş çeşidə malik sənaye məhsullarının istehsalı baxımından önəmli hesab edilir” [Abbasov İ.M., Əliyev T.N., 2018, s. 4, 248]. R.Ə.Balayevin fikrincə isə “ölkə rəqəmsal texnologiyaların inkişafında, onun texniki-texnoloji təminatının yaradılmasında idxalı əvəzləmə imkanına malikdirsə, bu ona rəqabət mübarizəsində ciddi üstünlüklər verir [Balayev R.Ə., 2018, s. 10].

Üçüncü dalğa olaraq 2015-2025-ci illərdə həyata keçiriləcək idxalı əvəzləmə siyasəti nəzəri yanaşmada yeni baxışların yaranmasına səbəb olur. Burada daha çox “strateji yol xəritəsinin proqnozlarında idxalı əvəzləmə siyasətinin də dövlət tərəfindən dəstəklənməsi və təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutul”ması diqqəti çəkir [1]. “Azərbaycanın ixrac potensialının artırılması, rəqabət qabiliyyətli idxalı əvəz edən məhsulların istehsalının artırılması, xarici investisiyaların cəlb edilməsi məqsədilə tələb, təklif və bazarı stimullaşdıran vasitələrdən istifadə etməklə yeni texnoloji əsaslarla texnoparkların və sənaye məhəllələrinin formalaşdırılması təklif edilir” [Гулиев М.Е., 2016]. Q.S.Məmmədzadə və A.V.Karavayevin fikrincə, “bu strategiyaya əsasən, daxili istehlak yerli istehsal hesabına stimullaşdırılacaq. Hazırda xarici bazarlarda rəqabətin artdığını nəzərə alsaq, bir çox sahələrdə idxalı əvəzləmə siyasəti tətbiq edilir. İqtisadi siyasətin əsas məqsədləri idxalın əvəzlənməsi, daxili istehsalı diqqət yetirməklə iqtisadi sistemin qurulması - istehsalın balansı və məhsulların öz milli ərazisində bazara çıxarılması istəyidir” [Мамедзаде Г.С., Караваев А.В., 2020, s. 5, 28]. Bu siyasətin tətbiqi istiqamətinə diqqət yetirdikdə isə 2015-2025-ci illəri əhatə edən Strateji Yol Xəritəsinin ağır sənaye və maşınqayırma sahəsinə aid olan hissəsində “idxalın əvəzlənməsinə dəstək” ifadəsindən geniş şəkildə istifadə olunduğunu görə bilirik. Bu da Argentina iqtisadçısı Raul Prebişin “idxalın əvəzlənməsi şaquli əlaqələri vurğulamaqla yerli maşınqayırma və digər sənaye istehsalına fəal dövlət dəstəyindən ibarət olmalıdır” fikrinə uyğun olmasını göstərir [Трюэль Ж.-Л., Пашенко Я. Н., 2016].

Əksinə olaraq, B.Babayev bu strategiyayı düzgün seçilmiş hesab etmir və bildirir ki, “milli iqtisadiyyatın inkişafına dair strateji xəritələrdən də göründüyü kimi, ölkədə sənayeləşmə strategiyası “idxal əvəzetmə” strategiyasını dəstəkləməkdən ibarətdir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, bu sənayeləşmə strategiyasının mahiyyəti yerli sənayeni inkişaf etdirməklə xaricdən gətirilən sənaye malları ilə əvəzləməni

təmin etməkdən ibarətdir. Hazırda Azərbaycanda bu tip sənayeləşmə strategiyası ixracı təşviq etmək üçün çox da uğurlu strategiya deyil. Qeyd edək ki, 1930-1980-ci illərdə Latın Amerikası və Afrikanın ən zəif inkişaf etmiş ölkələri tərəfindən istifadə edilən bu strategiya yerli sənayenin inkişafına yönəlib. Lakin bu ölkələrin heç vaxt uğurlu nəticələri olmayıb” [Babayev B. N., 2019, s. 539]. Qeyd edək ki, dünya iqtisadiyyatı üçqat səviyyədə təhlil edilir: əsas iqtisadiyyat, periferiya və yarım periferiya iqtisadiyyatları. Əsas iqtisadiyyat aparıcı sənaye və dominant transmilli korporasiyaların yerləşdiyi postindustrial dövlətlərdən ibarətdir ki, bu ölkələr də hazırda az və ya çox dərəcədə neoliberalizmin dəyərlərini bölüşürlər. Belə görünür ki, idxalı əvəzləmənin səmərəsiz olması ideyası da bundan qaynaqlanır.

Erdener Kaynak və Zenfira Nasirova burada çıxış yolunu belə görürlər: “Keçid iqtisadiyyatları, o cümlədən Azərbaycanın dünya ticarət sisteminə daha yaxşı inteqrasiyası üçün addımlar atılmalıdır. Bu məqsədlə onlar qeyri-tarif idxal maneələrini aradan qaldırmalı, açıq və gizli ixrac məhdudiyyətlərini və ədalətsiz ticarət maneələrini aradan qaldırmalı, mal ticarətini liberallaşdırmalı və Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzvlük şərtlərini yerinə yetirməlidirlər” [Erdener Kaynak, Zenfira Nasirova, 2005]. L.Kaşıyeva bununla bağlı qeyd edir ki, Azərbaycanın ÜTT ilə xarici ticarət siyasəti elə qurulmalıdır ki, idxal olunan kənd təsərrüfatı məhsulları xarici bazarda real kəsirindən çox olmasın və deməli, özəl sektorun inkişafına maneə olmasın [Кашиева Л., 2020]. B.A.Xeyfets və həmmüəllifi isə çıxış yolunu belə görür: “... gələcəkdə idxalı əvəzləmə siyasətini hazırlayarkən ölkənin qlobal və ya regional dəyər zəncirlərində iştirakından çıxış etmək lazımdır. Eyni zamanda bütün EAİB (EAEU) potensialı daha çox nəzərə alınmalı, onun iştirakçılarının inteqrasiya qarşılıqlı əlaqəsini inkişaf etdirməli və əsassız istehsal paralelliyinin qarşısını almaq lazımdır [Хейфетц Б. А., Чернова Б. Ю., 2019, s. 76]. Əliyev Ş.T. “Azərbaycanın ixrac potensialının artırılması üçün xarici ticarət fəaliyyətinin təşkili istiqamətində ölkənin iqtisadi siyasətinin təkmilləşdirilməsinin vacibliyi ilə yanaşı, bu sahədə rəqabət qabiliyyətli ixrac təyinatlı və idxaləvəzedici müəssisələrin təşkilininə əlavə stimulların verilməsi məqsədilə, dünya təcrübəsində uğurla sınaqdan çıxmış XIZ modellərindən istifadəyə yer verilməsi”ni təklif edir [Əliyev Ş. T., 2016, s. 42].

Beləliklə, Azərbaycan üçün baxdığımız hər üç dövrdə idxalı əvəzləmə siyasətini əminliklə dəstəkləyən, ona şübhə ilə yanaşaraq zəruriliyini qəbul edən və ümumiyyətlə qəbuledilməz olduğunu vurğulayan nəzəri yanaşmaların olmasını görürük. Belə fikir ayrılıqlarının əsaslandırılması üçün idxalı əvəzləmə siyasətinin tətbiqinin dünya təcrübəsini araşdırmaq məqsəduyğundur.

Dövlət təsir imkanlarından düzgün istifadə etməklə kifayət qədər nəticə yönümlü ola bilər. Bununla yanaşı, qeyri-xərc tədbirləri hələ də zəif həyata keçirilir.

Məsələn, yerli malların istehlak bazarına çıxarılmasının problemlərindən biri əhəlin onların keyfiyyətsizliyinə davamlı inamıdır ki, bu da həmişə həqiqətdən uzaqdır.

Çox güman ki, məqsədyönlü məlumat kampaniyası yüksək xərclər tələb etmədən bu stereotipi aradan qaldıra bilər. Əraziyə görə məhdud tədbirlər kifayət qədər tətbiq edilmir. Belə olan halda, idxalın əvəzlənməsi prosesinə rayonların və bələdiyyələrin potensialını cəlb etmək olar.

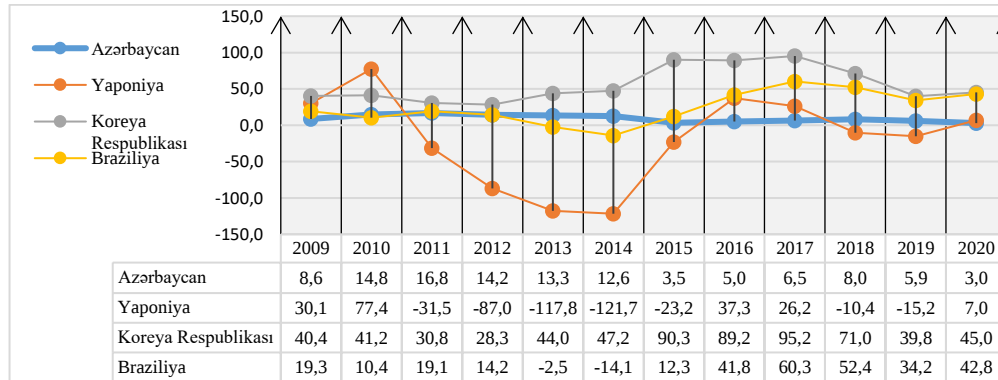

Diagram 1. İdxalı əvəzləmə siyasəti keçirilən ölkələrin xarici ticarət saldosunun müqayisəsi

Mənbə: Müəllif tərəfindən DSK-nin saytı https://www.stat.gov.az/source/food_balances/ əldə edilən məlumatlar əsasında tərtib edilmişdir (19.03.2023 tarixə)

Nəticə

Ölkənin potensialının vəziyyəti, milli və iqtisadi maraqlar, daxili və xarici risklər idxalı əvəzləmə siyasətinin zəruriliyinə və qəbul olunmasına birbaşa təsir edir. Burdan belə bir nəticə çıxır ki, idxalı əvəzləmə yalnız milli istehsalçılar texniki cəhətdən eyni keyfiyyəti və eyni qiymətə, ya da daha az qiymətə, daha keyfiyyətli məhsul təminatını edə bilirlərsə; yerli istehsalçılar arasında real rəqabət varsa və idxalın milli suverenliyə təsiri yüksəkdirsə tətbiq edilməlidir və müsbət nəticələnməlidir.

Dövlətin ali hədəfi milli suverenliyi qorumaqdırsa, onda idxalı əvəzləmə siyasəti bu hədəfə xidmət edərək ölkənin strateji inkişafı, milli təhlükəsizlik və sosial-iqtisadi rifahın yüksəldilməsi istiqamətləri üzrə tətbiq edilə bilər və hər dəfə fərqli məqsədə sahib olur. Müxtəlif dövrlərdə həyata keçirilən idxalı əvəzləmə siyasətinin müxtəlif məqsəd daşıması da ona fərqli baxışın olmasına səbəb olur. Belə ki, əgər 10-20 il əvvəl idxalı əvəzləmə iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinə yönəlmiş bir strategiya kimi qəbul edilirdisə, hazırda idxalın əvəzlənməsi mühafizəkar rolunu üzərinə götürərək milli suverenliyin qorunması və möhkəmləndirilməsi siyasətinə çevrilir. Digər tərəfdən, idxalı əvəzləmə bütün sahələrdə həyata keçirilə bilməz.

Sosial-iqtisadi sahələr müxtəlif rəqabət potensialına malik olduğu kimi idxalı əvəz etmək üçün də fərqli potensial və imkanlara sahibdir.

Müxtəlif ölkələrdə fərqli kombinasiyada istifadə edilən göstərici və metodların praktikada məqsədyönlülük baxımından təhlil edilməsi zərurətdir. Ona görə idxalı əvəzləmə göstəricilərinin və metodlarının qruplaşdırılması həm elmi, həm də praktiki baxımdan yeni olmaqla onların istifadə imkanlarını və nəticəsini təyin etməyə imkan yaradır. Aparılan təhlil zamanı belə bir qənaətə gəlinmişdir ki, tədqiqatda qeyd edilən göstəricilər və onların hesablanması düsturları ölkənin idxaldan asılılığı ilə bağlı müxtəlif məlumatları təqdim edir. Təhlilin kontekstindən və konkret məqsədindən asılı olaraq, bu göstəricilərdən biri və ya bir neçəsi ölkə iqtisadiyyatının idxal mallarından asılılıq səviyyəsi haqqında qiymətli məlumatı verə bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. 6 dekabr, 2016
2. Abbasov İ.M., Əliyev T.N. Qeyri-neft sənayesinin iqtisadiyyatı. Dərslik. Bakı, 2018, 267 s, s.4, 248
3. Balayev R.Ə. Rəqəmsal mühitdə transaksiya xərcləri və rəqabət. UNEC Elmi Xəbərləri, İl 6, Cild 6, oktyabr - dekabr, 2018, səh. 5 - 14 Scientific Reviews in UNEC, Year 6, Volume 6, October – December, 2018, pp. 5 - 14
4. Əlirzayev Ə.Q. Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi (dərs vəsaiti). Bakı. “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2010. 326 s. s. 77.
5. Əliyev Ş. T. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının müasir problemləri və qloballaşma mühitində manevr imkanları, “Qloballaşma və regional integrasiya” mövzusunda Respublika Elmi Konfransı materialları, 23-24 dekabr 2016-cı il. s.41-42
6. Şəkərləyev A., Şəkərləyev Q. Azərbaycan iqtisadiyyatı: reallıqlar və perspektivlər. Bakı: «Turxan» NPB, 2016. -536 s. s.346
7. Amsden Alice H. Escape from Empire: The Developing World's Journey through Heaven and Hell. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 2007. 209 p.
8. Anja Franke, Andrea Gawrich & Gurban Alakbarov. Kazakhstan and Azerbaijan as Post-Soviet Rentier States: Resource Incomes and Autocracy as a Double ‘Curse’ in Post-Soviet Regimes. EUROPE-ASIA STUDIES. Vol. 61, No. 1, January 2009, 109–140
9. Aregbeshola R. Adewale. Import substitution industrialization and economic growth – Evidence from group of BRICS countries / Aregbeshola R. Adewale// Future Business journal. 2017. – P. 138-158.
10. Auty, R. (2006) ‘Resource-driven Models of the Development of the Political Economy’, in Auty, R. & Soysa, I. de (eds). Energy, Wealth and Governance in the Caucasus and Central Asia/ Lessons not Learned? Abington/Oxon
11. Babayev B. N. Main Directions of the Non-Oil Export Sector in Azerbaijan. Problems of Economic Transition 2019, VOL. 61, NO. 6, 537–548
<https://doi.org/10.1080/10611991.2019.1823727>
12. Erdener Kaynak, Zenfira Nasirova (2005) The Transition Period of C.I.S. Economies, Journal of East-West Business, 10:3, 31-51, DOI: 10.1300/J097v10n03_03
13. Gambarova R.M. (2019) Development of economy of Azerbaijan and its role in the export potential. Economic relations. 9. (2). – 809-818. doi: 10.18334/eo.9.2.40519

14. Harris R.G., Schmitt N. Strategic export policy with foreign direct investment and import substitution. *Journal of Development Economics* Vol. 64 _2001. 293–312
15. Kasahara S. The Asian developmental state and the Flying Geese paradigm // UNCTAD. 2013. № 3. P. 1—30
16. Ozawa T. The Rise of Asia: The flying-geese theory of tandem growth and regional Agglomeration. Cheltenham, UK, and Northampton, MA, USA: Edward Elgar, 2009.
17. Rajneesh Narula. Switching from Import Substitution to the New Economic Model in Latin America: A Case of Not learning from Asia // Working Paper Series no. 4, December 2002, Strategic Management Society Annual Conference, Paris, France.
18. Richard G. Harris, Nicolas Schmitt. Strategic export policy with foreign direct investment and import substitution. *Journal of Development Economics* Vol. 64 _2001. 293–312
19. Synthesis of ex ante evaluations of rural development programmes 2014-2020. Final Report. European Union, 2015. 232 p
20. Vyzhitovich A.M., Ershov P.A. Import substitution: actual mechanisms and tools. Publishing house FINANCE and CREDIT, 2015
21. Babayev B. N. Main Directions of the Non-Oil Export Sector in Azerbaijan. *Problems Of Economic Transition* 2019, VOL. 61, NO. 6, 537–548
<https://doi.org/10.1080/10611991.2019.1823727>
22. Байнов В.А. Зарубежный опыт проведения политики импортозамещения // Мир новой экономики. – 2018. – Т. 12. №2. – С. 122-128.
23. Гулиев М. Е. Актуальные вопросы диверсифицированной политики и устойчивости экономики Азербайджана. *Том 41, № 2 (2016)*. <https://doi.org/10.21822/2073-6185-2016-41-2-159-170>
24. Кашиева Л. Современное состояние развития экономики Азербайджана и степень развития его вооруженных сил в ВТО, 2020,
https://www.researchgate.net/publication/347999857_Sovremennoe_sostoyanie_selskogo_hozajstva_Azerbajdzana_i_stepen_gotovnosti_ego_vstupleniya_v_VTO
25. Климова Д. Н., Саяпин А. В. Импортозамещающая стратегия: основные модели и возможности реализации в России. *Social-Economic Phenomena and Processes*. Т. 13, № 2, 2018
26. Мамедзаде Г.С., Караваев А.В. Азербайджан после пандемии: сценарии развития в экономике и политике Москва-Баку 2020 г, s.5,28.
https://www.inecon.org/docs/2020/files/Paper_Azerbajdzhan_20200702.pdf.
27. Рахманов Ф., Сулейманов Э. Диверсификация экономики Республики Азербайджан на базе устойчивого развития не сырьевого сектора. *International Conference On Eurasian Economies* 2018. <https://www.avekon.org/papers/2038.pdf>
28. Словарь современной экономической теории Макмиллана. – М.: ИНФРА, 1997. – С. 230.
29. Трюэль Ж.-Л., Пащенко Я. Н. Импортозамещение и новая индустриализация: возможен ли тандем? *Экономическое Возрождение России*. 2016. № 1(47)
30. Хейфец Б. А., Чернова В. Ю. Потенциал экспортоориентированного импортозамещения в агропромышленном комплексе ЕАЭС. *Вопросы экономики*. 2019. № 4. С. 74 — 89
31. Шалденкова Т.Ю. Догоняющее развитие: опыт стран АСЕАН и российская политика импортозамещения // *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Международные отношения*. 2017. Т. 17. № 3. С. 539—554. DOI: 10.22363/2313-0660-2017-17-3-539-554.
32. Эмир-Ильясова Э.И. Регулирование внешнеэкономических связей Азербайджанской Республики в условиях интеграции в мировую экономику». – Баку, «Элм», 2006, 348 с s.54,57
33. Юрьев В.М., Карпунина Е.К., Колесниченко Е.А. Реальные модели и инструменты импортозамещения в экономике России // *Вестник ТГУ*. 2015. №2 (142).
34. <https://uploads.cbar.az/assets/d501e0c1bbbc059cddd31c210.pdf>
35. https://www.stat.gov.az/source/food_balances/